

مسائل توسعه جهان اسلام

دکتر سعید میرترابی

www.ketab.ir

انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

مسائل توسعه جهان اسلام ■ تألیف: دکتر سعید میرترابی ■ ناشر: دانشگاه امام صادق (ع)
ویراستار ادبی: روح‌الله فیض‌اللهی ■ چاپ اول: ۱۳۹۰ ■ قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال
شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی: زلال کوثر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۰۴۹-۴
همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: میرترابی، سعید ۱۳۵۱ -
عنوان و نام پدیدآور: مسائل توسعه جهان اسلام/ سعید میرترابی.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۳۱۲ ص: جلوه.
شابک: ۷۵۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۰۴۹-۴
وضعیت فهرست نویسی: فیا
پادداشت: کتابخانه: ۳۹۹.
موضوع: توسعه پایدار — کشورهای اسلامی
موضوع: کشورهای اسلامی — اوضاع اقتصادی
موضوع: کشورهای اسلامی — سیاست و حکومت
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
ردمبندی کنگره: ۱۳۹۰ ت ۱۳۶/۹۴ HC۳
رده بندی دیویی: ۹۲۷۰۹۱۷۶۷۱/۳۳۸
شماره کتابشناسی ملی: ۷۲۰۸۹۲۲

فهرست مطالب

۱۷.....	سخن ناشر.....
۱۹.....	پیشگفتار.....
۲۲.....	الف. بررسی متون موجود.....
۳۳.....	ب. سازماندهی کتاب.....
۳۷.....	فصل ۱. بحث نظری درباره پیوند دین و توسعه اقتصادی.....
۳۷.....	مقدمه.....
۳۸.....	۱-۱. سطوح نظری و عملی رابطه دین و توسعه.....
۳۹.....	۱-۱-۱. سطح نظری.....
۳۹.....	الف. اهتمام نسبت به کسب علم، نگرش علمی و تفکر و تعقل.....
۴۰.....	ب. تأکید اسلام بر اهمیت کار و سختکوشی.....
۴۲.....	۱-۱-۲. سطح عملی.....
۴۳.....	۲-۱. پیشینه مطالعات درباره رابطه دین و توسعه اقتصادی.....
۴۴.....	۳-۱. دیدگاه معروف ویر درباره رابطه دین و توسعه سرمایه‌داری.....
۵۰.....	۴-۱. مطالعات درباره رابطه دین و توسعه اقتصادی پس از ویر.....
۵۳.....	۵-۱. دین، سرمایه اجتماعی و توسعه.....
۵۶.....	۶-۱. داده‌های تجربی درباره پیوند میان دین و توسعه اقتصادی.....
۷۱.....	۷-۱. تبیین‌های متفاوت درباره علل زوال تمدن اسلام.....
۷۳.....	۱-۷-۱. رویکرد فرهنگی.....

- ۱-۷-۲. رویکرد جغرافیایی و اکولوژیکی ۶۶
- ۱-۷-۳. رویکرد اجتماعی - نهادی ۷۳
- ۱-۸. توسعه جهان اسلام از منظر مکتب‌های عمده توسعه ۷۹
- ۱-۹. رویکرد اندیشمندان مسلمان به مقوله توسعه ۸۳
- ۱-۱۰. مدرنیست‌های اسلامی ۸۳
- ۱-۱۱. احیاگران اسلامی ۸۷
- ۱-۱۲. نتیجه‌گیری ۹۰
- فصل ۲. پیشینه‌های فکری و فکری‌های امروزی جهان اسلام ۹۳
- مقدمه ۹۳
- ۱-۲. مفهوم جهان اسلام ۹۳
- ۲-۲. مفهوم امت اسلامی ۹۵
- ۲-۳. قلمرو جهان اسلام از آغاز تا دوره معاصر ۹۶
- ۲-۳-۱. تقسیم‌بندی جمعیتی جهان اسلام ۹۹
- ۲-۳-۲. تقسیم‌بندی جغرافیایی جهان اسلام ۱۰۱
- ۲-۳-۳. تقسیم‌بندی فرهنگی - تمدنی جهان اسلام ۱۰۲
- ۲-۴. ویژگی‌های اقلیمی کشورهای اسلامی ۱۰۶
- ۲-۵. ژئوپلیتیک جهان اسلام ۱۰۸
- ۲-۶. اوضاع اقتصادی و اجتماعی کشورهای اسلامی ۱۱۲
- ۲-۷. جهان اسلام و غرب در بستر تاریخ ۱۱۴
- ۲-۸. جنگ‌های صلیبی ۱۱۶
- ۲-۹. از دست رفتن اندولس ۱۱۷
- ۲-۱۰. کوچک شدن امپراتوری اسلامی ۱۲۱
- ۲-۱۱. ورود استعمار به جهان اسلام ۱۲۳
- ۲-۱۲. چالش‌های کنونی در روابط غرب و جهان اسلام ۱۲۹
- ۲-۱۳. نتیجه‌گیری ۱۳۴

۱۳۷.....	فصل ۳. سیاست کشورهای اسلامی
۱۳۷.....	مقدمه
۱۳۸.....	۱-۳. رویکرد ویژه اسلام به ارزش‌های محوری سیاست
۱۴۰.....	۲-۳. تفاوت در نظام‌های حکومتی کشورهای اسلامی
۱۴۳.....	۳-۳. دیدگاه‌های متفاوت درباره نظام حکومتی مطلوب در اسلام
۱۴۴.....	۴-۳. اسلام و قواعد بنیادین سیاست در کشورهای اسلامی
۱۴۶.....	۵-۳. نمادها و سیاست در جهان اسلام
۱۴۹.....	۶-۳. اسلام و زبان سیاست
۱۵۲.....	۷-۳. اسلام‌گرایی با اسلام سیاسی
۱۵۴.....	۸-۳. پیشینه اسلام‌گرایی
۱۶۲.....	۹-۳. زمینه‌های اجتماعی و سیاسی اسلام‌گرایی
۱۶۸.....	۱۰-۳. ویژگی‌های احزاب و گروه‌های اسلام‌گرا
۱۷۰.....	۱۱-۳. رویکردهای مختلف نسبت به گروه‌های اسلام‌گرا
۱۷۱.....	۱۲-۳. رویکرد جامعه‌شناختی
۱۷۶.....	۱۳-۳. رهیافت ایدئولوژیک - عقیدتی
۱۷۸.....	۱۴-۳. رهیافت گفتمانی
۱۸۰.....	۱۵-۳. احکام اسلامی و عمل سیاسی
۱۸۴.....	۱۶-۳. سیاست و خانواده در جهان اسلام
۱۸۸.....	۱۷-۳. سیاست و قومیت در جهان اسلام
۱۹۰.....	۱۸-۳. افزایش شمار بازیگران حوزه سیاست در کشورهای اسلامی
۱۹۴.....	۱۹-۳. جامعه مدنی در کشورهای اسلامی
۲۰۱.....	۲۰-۳. جامعه مدنی سنتی و مدرن در کشورهای اسلامی
۲۰۳.....	۲۱-۳. سوء برداشت‌ها درباره نقش سیاسی اسلام در جوامع اسلامی
۲۱۰.....	۲۲-۳. نتیجه‌گیری

۲۱۳.....	فصل ۴. اقتصاد کشورهای اسلامی.....
۲۱۳.....	مقدمه.....
۲۱۴.....	۱-۴. موقعیت اقتصادی کشورهای اسلامی در سطح جهان.....
۲۱۹.....	۲-۴. ساختار اقتصادی کشورهای اسلامی.....
۲۲۳.....	۳-۴. وضعیت تولید و رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی.....
۲۲۸.....	۴-۴. وضعیت تجارت خارجی کشورهای اسلامی.....
۲۲۹.....	۵-۴. تلاش‌ها برای گسترش حجم تجارت میان کشورهای اسلامی.....
۲۳۰.....	۶-۴. سطح مبادلات تجاری کشورهای اسلامی.....
۲۳۴.....	۷-۴. ترکیب تجارت کالایی میان کشورهای اسلامی.....
۲۳۶.....	۸-۴. وضعیت بدهی و سرمایه‌گذاری خارجی در کشورهای اسلامی.....
۲۳۹.....	۹-۴. وضعیت کشورهای اسلامی در صنعت گردشگری.....
۲۴۳.....	۱۰-۴. پوشش‌های جمعیتی در کشورهای اسلامی.....
۲۴۵.....	۱۱-۴. ساختار جمعیت در کشورهای اسلامی.....
۲۴۷.....	۱۲-۴. پیرشدن جمعیت در کشورهای اسلامی.....
۲۴۹.....	۱۳-۴. توسعه انسانی در کشورهای اسلامی.....
۲۵۲.....	۱۴-۴. چالش‌های توسعه انسانی در کشورهای اسلامی.....
۲۵۲.....	۱۵-۴. شاخص‌های آموزشی.....
۲۵۵.....	۱۶-۴. شاخص‌های بهداشتی - درمانی.....
۲۶۳.....	۱۷-۴. هزینه‌های بهداشتی.....
۲۶۵.....	۱۸-۴. وضعیت رفاهی.....
۲۶۶.....	۱۹-۴. وضعیت اقتصاد دانش‌بنیان در کشورهای اسلامی.....
۲۷۱.....	۲۰-۴. کشورهای اسلامی و صادرات محصولات دارای فناوری بالا.....
۲۷۶.....	۲۱-۴. وضعیت مصرف انرژی در کشورهای اسلامی.....
۲۸۰.....	۲۲-۴. نتیجه‌گیری.....

فصل ۵. همکاری و همکاری در جهان اسلام.....	۲۸۳
مقدمه.....	۲۸۳
۱-۵. سازمان کنفرانس اسلامی.....	۲۸۵
۲-۵. ریشه‌های تاریخی - فرهنگی پیدایش سازمان کنفرانس اسلامی.....	۲۸۶
۳-۵. زمینه‌های تاریخی و سیاسی پیدایش سازمان کنفرانس اسلامی.....	۲۸۸
۴-۵. منشور سازمان کنفرانس اسلامی و عضویت در آن.....	۲۹۱
۵-۵. ساختار تشکیلاتی سازمان کنفرانس اسلامی.....	۲۹۴
۵-۵-۱. کمیته‌های تخصصی.....	۲۹۵
۵-۵-۲. ارگان‌های فرعی.....	۲۹۶
۵-۵-۳. مؤسسات تخصصی.....	۲۹۷
۵-۵-۴. نهادها و سازمان‌های درون سیستمی سازمان کنفرانس اسلامی.....	۲۹۸
۵-۶. چالش‌های پیش روی سازمان کنفرانس اسلامی.....	۳۰۰
۵-۷. جایگاه بین‌المللی سازمان کنفرانس اسلامی.....	۳۰۶
۵-۸. ارزیابی عملکرد سازمان کنفرانس اسلامی.....	۳۰۸
۵-۹. تأمین امنیت دسته جمعی.....	۳۰۸
۵-۱۰. حل مسالمت‌آمیز اختلافات.....	۳۱۰
۵-۱۱. سیاست خارجی مشترک.....	۳۱۱
۵-۱۲. همکاری‌های فنی.....	۳۱۳
۵-۱۳. توافقات عمده برای گسترش همکاری‌های فنی میان اعضا.....	۳۱۴
۵-۱۴. دستاوردهای سازمان کنفرانس اسلامی.....	۳۱۷
۵-۱۵. کانون‌های جاری بحران در جهان اسلام.....	۳۱۹
۵-۱۶. رویکردهای نظری درباره همکاری در جهان اسلام.....	۳۲۳
۵-۱۶-۱. رویکرد وحدت اسلامی.....	۳۲۴
۵-۱۶-۲. رویکرد سازه‌نگاری.....	۳۲۷

- ۳۳۰..... ۵-۱۶-۳. رویکرد همگرایی مبتنی بر همکاری‌های فنی.....
- ۳۳۳..... ۵-۱۷. فرصت‌های همگرایی در جهان اسلام.....
- ۳۳۴..... ۵-۱۸. چالش‌های همگرایی در جهان اسلام.....
- ۳۳۴..... ۵-۱۸-۱. چالش‌های سیاسی.....
- ۳۳۵..... الف. نظام‌های سیاسی ناهمگن.....
- ۳۳۵..... ب. بی‌ثباتی سیاسی داخلی و منطقه‌ای.....
- ۳۳۶..... ج. وابستگی به قدرت‌های بزرگ.....
- ۳۳۷..... ۵-۱۸-۲. چالش‌های اقتصادی.....
- ۳۳۷..... ۵-۱۸-۳. چالش‌های فرهنگی - دینی.....
- ۳۳۸..... ۵-۱۹. نتیجه گیری.....

فصل ۶. مطالعات موردی درباره توسعه کشورهای اسلامی (مالزی و ترکیه)..... ۳۴۱

- ۳۴۱..... مقدمه.....
- ۳۴۲..... ۶-۱. مالزی؛ آمیزش اسلام و نمونه شرق آسیایی توسعه.....
- ۳۴۳..... ۶-۲. شرایط سیاسی و اجتماعی مالزی.....
- ۳۴۷..... ۶-۳. پیشینه مالزی.....
- ۳۴۹..... ۶-۴. شرایط اقتصادی مالزی.....
- ۳۵۰..... ۶-۵. سیر تحول سیاست‌های توسعه در مالزی.....
- ۳۶۲..... ۶-۶. دستاوردها و چالش‌های مالزی در دستیابی به اهداف چشم‌انداز ۲۰۲۰.....
- ۳۶۵..... ۶-۷. اسلام حضاری و توسعه در مالزی.....
- ۳۶۶..... ۶-۸. ترکیه؛ اسلام‌گرایی و توسعه.....
- ۳۶۷..... ۶-۹. شرایط اجتماعی و سیاسی ترکیه.....
- ۳۷۰..... ۶-۱۰. پیشینه ترکیه.....
- ۳۷۴..... ۶-۱۱. نظام سیاسی ترکیه و سیر تحول در آن.....
- ۳۷۸..... ۶-۱۲. شرایط اقتصادی ترکیه.....

۶-۱۳. سیر تحول سیاست‌های توسعه در ترکیه..... ۳۸۲

۶-۱۴. اسلام‌گرایان و توسعه در ترکیه..... ۳۸۵

فصل ۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... ۳۹۱

فهرست منابع..... ۳۹۹

فهرست جداول

- جدول ۱-۱، مقایسه سطح توسعه مناطق معتدل، گرمسیری و بیابانی جهان..... ۶۸
- جدول ۱-۲، مقایسه شرایط اقلیمی و جمعیتی اروپا و جهان اسلام..... ۶۹
- جدول ۲-۱، بازده کشور اسلامی دارنده بیشترین ذخایر نفت جهان..... ۱۱۰
- جدول ۲-۲، پنج کشور اسلامی دارنده بیشترین ذخایر گاز طبیعی جهان..... ۱۱۱
- جدول ۲-۳، پراکندگی جمعیت مسلمانان در قلمرو کشورهای اسلامی و غیراسلامی.... ۱۱۴
- جدول ۳-۱، تفاوت در نظام‌های حکومتی و نقش دین در حوزه سیاست در کشورهای اسلامی..... ۱۴۲
- جدول ۴-۱، مقایسه توان اقتصادی جهان اسلام با جهان در حال توسعه و جهان پیشرفته... ۲۱۵
- جدول ۴-۲، فهرست دولت‌های وابسته به نفت..... ۲۱۷
- جدول ۴-۳، سهم ارزش افزوده بخش‌های مختلف اقتصادی در GDP کشورهای عضو OIC (متوسط سال‌های ۲۰۰۷-۲۰۰۲)..... ۲۱۹
- جدول ۴-۴، توزیع نامتوازن منابع آب در مناطق مختلف جهان اسلام..... ۲۲۱
- جدول ۴-۵، مقایسه سطوح تولید و رشد اقتصادی کشورهای اسلامی با کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه..... ۲۲۴
- جدول ۴-۶، پنج اقتصاد بزرگ در میان کشورهای اسلامی..... ۲۲۶
- جدول ۴-۷، وضعیت تجارت خارجی کشورهای اسلامی و مقایسه آن با کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه..... ۲۲۹
- جدول ۴-۸، گسترش حجم تجارت داخلی میان کشورهای اسلامی در دو دهه اخیر... ۲۳۱

- جدول ۹-۴، ده کشور اسلامی که بیشترین سهم تجارت میان کشورهای اسلامی را به خود اختصاص داده‌اند..... ۲۳۲
- جدول ۱۰-۴، ده کشور نخست در بلوک تجاری کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۸..... ۲۳۳
- جدول ۱۱-۴، مهمترین کالاهای تجارتی در میان کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۸..... ۲۳۵
- جدول ۱۲-۴، بدهکارترین کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۸..... ۲۳۷
- جدول ۱۳-۴، مقایسه کشورهای اسلامی و کشورهای در حال توسعه از نظر سطح بدهی‌های خارجی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی..... ۲۳۷
- جدول ۱۴-۴، کشورهای موفق در جذب گردشگر در جهان اسلام..... ۲۴۱
- جدول ۱۵-۴، کشورهای پیشرو در جذب گردشگران مسلمان در جهان اسلام..... ۲۴۲
- جدول ۱۶-۴، مقایسه جمعیت سازمان کنفرانس اسلامی با چند اتحادیه دیگر..... ۲۴۳
- جدول ۱۷-۴، دسته‌بندی منطقه‌ای کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی..... ۲۴۵
- جدول ۱۸-۴، مقایسه سطح باسوادی بزرگسالان در کشورهای اسلامی و دیگر کشورها..... ۲۵۴
- جدول ۱۹-۴، شاخص‌های بهداشتی و درمانی در کشورهای اسلامی..... ۲۵۷
- جدول ۲۰-۴، تقسیم‌بندی کشورهای اسلامی از نظر شاخص توسعه انسانی..... ۲۵۸
- جدول ۲۱-۴، وضعیت شاخص توسعه انسانی در کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۷..... ۲۶۰
- جدول ۲۲-۴، مقایسه سه معیار عمده بهداشتی میان سازمان کنفرانس اسلامی و دیگر اتحادیه‌های منطقه‌ای..... ۲۶۲
- جدول ۲۳-۴، وضعیت متفاوت کشورهای اسلامی از نظر معیارهای بهداشتی..... ۲۶۳
- جدول ۲۴-۴، مقایسه کشورهای اسلامی از نظر هزینه‌های بهداشتی با دیگر بلوک‌بندی‌های منطقه‌ای..... ۲۶۴
- جدول ۲۵-۴، مهمترین شاخص‌های توسعه انسانی در گروه کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۶..... ۲۶۴
- جدول ۲۶-۴، دسته‌بندی پنجاه کشور اسلامی بر اساس درآمد سرانه اصلاح شده بر پایه برابری قدرت خرید در سال ۲۰۰۹..... ۲۶۶
- جدول ۲۷-۴، مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر مناطق و کشورها از نظر معیارهای پژوهشی..... ۲۶۷

جدول ۲۸-۴، مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر کشورها از نظر هزینه‌های تحقیق و توسعه.....	۲۶۸
جدول ۲۸-۴، مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر کشورها از نظر شدت R and D	۲۶۹
جدول ۲۹-۴، کشورهای پیشرو اسلامی از نظر شدت R and D (داده‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۷).....	۲۷۰
جدول ۳۰-۴، مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر کشورها از نظر صادرات فناوری پیشرفته	۲۷۱
جدول ۳۱-۴، کشورهای پیشرو اسلامی در صادرات فناوری پیشرفته	۲۷۲
جدول ۳۲-۴، شمار مقاله‌های علمی منتشر شده (بر پایه هزار مقاله) در سال ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰	۲۷۳
در کشورهای اسلامی و دیگر کشورها.....	۲۷۳
جدول ۳۳-۴، کشورهای اسلامی پیشرو در زمینه انتشار مقالات در نشریه‌های معتبر علمی ...	۲۷۴
جدول ۳۴-۴، کشورهای اسلامی پیشرو از نظر سرانه مقالات منتشر شده در نشریه‌های معتبر جهان	۲۷۵
جدول ۳۵-۴، کشورهای اسلامی پیشرو در زمینه ثبت نوآوری	۲۷۶
جدول ۳۶-۴، مصرف منابع مختلف انرژی در کشورهای اسلامی	۲۷۸
جدول ۳۷-۴، مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر گروه‌بندی‌ها از کشورها در زمینه مصرف منابع مختلف انرژی	۲۸۰
جدول ۱-۶، شاخص‌های مهم توسعه اجتماعی در مالزی	۳۴۶
جدول ۲-۶، شاخص‌های مهم توسعه اقتصادی در مالزی	۳۵۰
جدول ۳-۶، متغیرهای ساختاری اقتصاد مالزی	۳۶۲
جدول ۴-۶، مهمترین متغیرهای توسعه اجتماعی در ترکیه	۳۸۱
جدول ۵-۶، شاخص‌های مهم توسعه اقتصادی در ترکیه	۳۸۲
جدول ۶-۶، متغیرهای ساختاری اقتصاد ترکیه	۳۸۵

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
 (قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۶)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می توان مقوله ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متاثر و دگرگون می سازد.

از سوی دیگر «سیاست ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست ها در گرو انجام پژوهش های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. ازاین منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان های فکری و اجرایی به حساب می آیند و نمی توان آینده درخشانی را بدون توانایی های علمی -

پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که بیش از «ربع قرن» تجربه دارد و هم اکنون ثمرات نیکوی این شجره طیبه در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود در طلیعه دور جدید فعالیتش بتواند به توسعه و تقویت آنها در پرتو عنایات حضرت حق تعالی، اهتمام ورزد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آنها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

پیشگفتار

این اثر در چارچوب تلاش برای تولید متون بین رشته‌ای در حوزه مطالعات اسلام و علوم سیاسی تهیه شده است و هدف آن این است که مهمترین ویژگی‌های کشورهای دارای اکثریت مسلمان را در حوزه‌های مختلف توسعه سیاسی و اقتصادی بررسی کند. در این راه، تصویری از وضعیت موجود این بخش از جهان از نظر معیارهای مختلف توسعه ارائه و جایگاه کشورهای اسلامی در مقایسه با جهان پیشرفته و جهان در حال توسعه توضیح داده شده است. همچنین مهمترین مشکلات و چالش‌های پیش روی توسعه کشورهای اسلامی با توجه به تجربه کشورهای مختلف در این عرصه مورد بررسی قرار گرفته است.

بر پایه برنامه واحدهای درسی در دو رشته علوم سیاسی و روابط بین‌المللی، دانشجویان مجموعه‌ای از مباحث توصیفی و تحلیلی را درباره وضعیت کلی کشورهای موسوم به جهان سوم یا جهان در حال توسعه مطالعه می‌کنند. در این حال این اثر خواهد کوشید مجموعه‌ای از این دست مباحث را به شیوه‌ای متمرکز در ارتباط با کشورهای اسلامی ارائه کند تا مخاطب به بینشی کلی درباره جایگاه کشورهای اسلامی در روندهای مختلف توسعه (با توجه به معیارهای بین‌المللی موجود)، تجربه‌های متفاوت کشورهای

اسلامی در این عرصه و مهمترین چالش ها و موانع توسعه در این بخش از جهان و سرانجام همکاری های موجود میان کشورهای اسلامی در عرصه های مختلف توسعه و راه های ارتقای آن دست پیدا کند.

این اثر افزون بر بهره گیری از ادبیات رایج موجود در مباحث تنوریک توسعه به طور مشخص به نقش مقایسه ای دین در روند توسعه جوامع و ظرفیت بالقوه و بالفعل دین اسلام در این ارتباط خواهد پرداخت. اثر حاضر تلاش دارد مجموعه ای از داده های توصیفی را در ارتباط با جنبه های مختلف توسعه در کشورهای اسلامی به شکلی منظم و دسته بندی شده به مخاطب ارائه کند. به نظر می رسد با وجود بحث های فراوان درباره تقویت پیوند و همکاری میان کشورهای اسلامی در محافل مختلف رسمی و علمی کشور، اطلاعات دقیق و قابل اتکای چندانی درباره کم و کیف مسائل و موقعیت های توسعه ای کشورهای اسلامی در دسترس علاقه مندان نیست. این واقعیت در بحث از ادبیات موضوعی تحقیق در صفحات بعد بیشتر روشن خواهد شد. از این رو یکی از اهداف مهم اثر حاضر، ارائه تصویری دقیق از جزئیات مسائل و مشکلات توسعه ای کشورهای اسلامی در دنیای امروز با تکیه بر جدیدترین آمار و شاخص هاست. در این راستا امکانات بالقوه و بالفعل توسعه در کشورهای اسلامی به ویژه کشورهایی که موقعیت بهتری از این نظر دارند و همچنین موقعیت کشورمان در مجموعه جهان اسلام توضیح داده شده است.

این اثر از بحث درباره مبانی فلسفی و انسان شناختی مدل توسعه غرب و نقد آن بر پایه رویکردی متفاوت خودداری می کند و در عین حال در روایت خود از مسائل توسعه ای جهان اسلام، عمدتاً رویکردی جامعه شناسی دارد. در این راستا کتاب به ویژه بر نقش متحول و بنیادی دین

وسنت‌های اجتماعی در روند توسعه کشورهای اسلامی تأکید می‌ورزد. علت عدم ورود کتاب به بحث‌های اندیشه‌ای در حوزه توسعه، اهمیت نداشتن آن نیست بلکه تأکید بر زاویه خاص نگاه کتاب به مسائل جهان اسلام است. واقعیت این است که در متون در دسترس موجود، نقدهایی جدی درباره مبانی نظری و فلسفی توسعه غرب و پیامدهای آن صورت گرفته و از این نظر نویسنده کتاب نیازی ندید که بخشی از مطالب را به این بحث اختصاص دهد. ضمن اینکه هدف اصلی کتاب حاضر این است که از زاویه‌ای خاص به مسائل جهان اسلام نگاه کند؛ یعنی تلاش کند تصویر دقیقی از مسائل توسعه‌ای کشورهای دارای اکثریت مسلمان ارائه نماید. تردیدی نیست در اختیار داشتن چنین تصویری، نخستین گام در حرکت حساب شده‌ی رو به جلو به حساب می‌آید. در واقع کتاب بر ایده‌ی لزوم طراحی الگوی بومی توسعه که متناسب با ویژگی‌ها و شرایط کشورهای اسلامی باشد تأکید می‌ورزد؛ اما معتقد است حرکت در چنین مسیری نیازمند درک درست از لوازم و مقتضیات توسعه در دنیای امروز است.

یکی از محوری‌ترین پرسش‌هایی که این اثر پاسخ آن را جستجو خواهد کرد این است که آیا در بحث از مسائل توسعه، امکان طرح یک تقسیم‌بندی جداگانه در چارچوب جهان اسلام وجود دارد یا خیر و در صورت مثبت بودن پاسخ این پرسش، این دسته‌بندی چه کمکی به مطالعه مسائل توسعه به طور کلی و درک مسائل توسعه جهان اسلام به طور اخص خواهد کرد؟ در جستجوی پاسخ این پرسش، متن حاضر نشان می‌دهد که جهان اسلام را می‌توان به عنوان مجموعه‌ای مشخص از کشورها و با مرزهای مشخص، در ارتباط با مسائل مختلف توسعه، موضوع بحث قرار داد. در این مجموعه آن میزان اشتراکات تاریخی، فرهنگی و اجتماعی وجود

دارد که بتوان از یک رشته مسائل و مشکلات مشترک توسعه سخن گفت و به بررسی آنها پرداخت. ضمن آنکه تفاوت‌ها و روندهای واگرایانه موجود در جهان اسلام در مسائل توسعه تنها مختص به این جهان نیست و وضعیت و روند مشابهی را می‌توان در مجموعه‌ای که با عنوان جهان در حال توسعه از آن یاد می‌شود، مشاهده کرد. در ضمن باید به این نکته بسیار مهم توجه داشت که کشور ما و همه کشورهای همجوار آن در خاورمیانه و آسیای مرکزی و قفقاز جزء کشورهای اسلامی به حساب می‌آیند و پیوندها و اشتراکات فرهنگی و تاریخی فراوانی با محوریت اسلام دارند. با این حساب، مطالعه مسائل توسعه این کشورها از این زاویه مشترک، تلاشی بومی برای درک و فهم بهتر و عمیق‌تر مشکلات فراوی این کشورها در عرصه‌های مختلف توسعه به حساب می‌آید.

الف. بررسی متون موجود

به طور کلی در ارتباط با مسائل توسعه ای کشورهای اسلامی، منابع متنوعی چه به صورت فارسی و چه به صورت لاتین دو قالب‌های مختلف کتاب، مقاله و گزارش در دسترس است. با این همه به نظر می‌رسد بهره‌گیری از منابع در دسترس موجود در ارتباط با موضوع اصلی مورد بحث در این پژوهش با دو مشکل عمده روبروست: نخست اینکه در میان منابع در دسترس، کمتر اثری را می‌توان یافت که در یک رویکرد کلی‌نگر نسبت به توسعه، ابعاد مختلف مسائل توسعه در جهان اسلام را در چارچوبی منظم بررسی کرده و تصویری روشن از شرایط، دستاوردها و موانع توسعه ای در جهان اسلام ارائه کرده باشد. به واقع عمده منابع موجود از زاویه‌ای محدود به مسائل توسعه‌ای جهان اسلام پرداخته اند. برای مثال مسائل توسعه

فرهنگی، مسائل جمعیتی یا فرضاً نهادهای تجاری میان کشورهای اسلامی را بررسی کرده‌اند و یا به بحث‌های مرتبط با اسلام و دموکراسی و یا به طور کلی توسعه سیاسی در جوامع اسلامی همت گماشته‌اند. نقطه قوت این آثار این است که با محدود کردن حوزه مطالعاتی خود، تصویری کمابیش دقیق و با توجه به ابعاد مختلف موضوع، به مخاطب ارائه می‌دهند. اما این گونه منابع، تنها تصویرهایی محدود از یکی از مسائل توسعه ای در جهان اسلام ارائه می‌کنند. به سخن دیگر می‌توان گفت عمق و ژرفای این بررسی‌ها خوب است اما از گستردگی موضوعی لازم برخوردار نیست. توسعه در اساس مقوله‌ای عام و فراگیر است و زمانی که از مسائل توسعه‌ای جهان اسلام سخن بگوییم، بحث ما باید جنبه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی را دربرگیرد.

مشکل دیگر این است که اکثر منابعی که به مسائل توسعه ای کشورهای اسلامی پرداخته‌اند، فراگیری لازم برای پوشش دادن همه مرزهای جهان اسلام را ندارند.

مرز جغرافیایی جهان اسلام، گستردگی زیادی دارد و دست‌کم سه منطقه عمده شامل غرب، مرکز و شرق این جهان را دربر می‌گیرد. در این حال مطالعاتی که به شیوه‌ای منظم این مناطق را به یکدیگر پیوند زده و مسائل توسعه‌ای آنها را بررسی کرده باشند، کمتر به چشم می‌خورند. اکثر منابع در دسترس موجود، به یکی از این مناطق و به ویژه خاورمیانه به عنوان مرکز جهان اسلام، اختصاص پیدا کرده‌اند.

با توجه به این مقدمه در ادامه چند اثر عمده‌ای که به مسائل توسعه‌ای کشورهای اسلامی عمدتاً از زوایای خاص پرداخته‌اند اشاره می‌شود. لازم

به یادآوری است که در این جا تنها به آثاری پرداخته شده که به کل جهان اسلام و نه منطقه‌ای خاص را موضوع مطالعه خود قرار داده‌اند.

۱. *جهان اسلام از منظرهای سیاسی مختلف: آصف حسین، اندیشمند پاکستانی* در این اثر کشورهای اسلامی را نظر نوع تغییرات سیاسی و نیروها و عوامل مؤثر در این تغییرات اعم از ایدئولوژی‌ها، گروه‌ها و طبقات اجتماعی و نوع و ماهیت دولت بررسی کرده است. در واقع این کتاب تنها اثر توجیه شده به فارسی است که در یک چارچوب منظم و تئوریک به مسائل توسعه سیاسی در مجموعه کشورهای اسلامی پرداخته است. نویسنده کتاب با تسلط بر ادبیات و مکاتب مختلف توسعه، تلاش کرده انواع نظریه‌ها و رهیافت‌های مرتبط با توسعه سیاسی را در ارتباط با کشورهای اسلامی به کار گیرد. وی با استناد به منابع اولیه و اصلی نظریه پردازان توسعه، بنیان تئوریک غنی و روشنی به کتاب بخشیده است. وی از منظر این تئوری‌ها، کشورهای اسلامی را به تناسب شرایط و مقتضیات آنها و با تأکید بر نقش رهبران و نهنگان، احزاب، ارتش و نظامیان، طبقه متوسط، بوروکراسی، دولت و ایدئولوژی‌های مختلف مورد مطالعه قرار داده است. نویسنده در اصل، کتاب را به عنوان یک متن درسی برای تدریس در دانشگاه تألیف کرده که خود از نقاط قوت اثر به حساب می‌آید. این کتاب نظم سیاسی در کشورهای اسلامی و دگرگونی‌های در حال وقوع در این نظم را با بهره‌گیری از چهار رهیافت نوسازی، مارکسیستی، نخبه‌گرایانه، ایدئولوژیک و اسلامی بررسی کرده است. هرچند که متن ترجمه شده کتاب در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسیده اما زمان انتشار اثر اصلی به اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی باز می‌گردد و بنابراین قدیمی بودن محتوا و داده‌های کتاب از نقاط ضعف عمده آن به حساب می‌آید.

۲. *جهانی شدن و جهان اسلام*^۱. این کتاب تلاش کرده است ویژگی‌های عمده روند جهانی‌شدن در دنیای کنونی را تشریح نماید و سپس آثار این روند را بر جنبه‌های مختلف زندگی در کشورهای اسلامی نشان دهد. کتاب در همین راستا شماری از چالش‌های عمده کشورهای اسلامی در برخورد با جهانی‌شدن را بررسی کرده است. نویسنده کتاب بر این باور است که جهانی‌شدن ابعاد متفاوتی دارد اما سرشت مشترک این ابعاد این است که همگی از جوامع غربی سرچشمه گرفته‌اند و به طور گریزناپذیر بر روابط و شیوه‌های زندگی در دیگر جوامع تأثیر می‌گذارند. بدین ترتیب بنیادهای زندگی اجتماعی در کشورهای اسلامی تحت تأثیر امواج جهانی‌شدن با چالش‌هایی جدی روبرو خواهد شد. نویسنده همچنین معتقد است جریان‌های تجاری و سرمایه‌گذاری جهانی در شرایطی که زیرساخت‌های لازم در کشورهای اسلامی برای بهره‌گیری از مزایای این جریان‌ها ایجاد نشده، عمدتاً آثاری منفی بر جای خواهند گذاشت. دیدگاه نظری کتاب درباره آثار جهانی‌شدن بر کشورهای غیرغربی، بحث تازه‌ای به حساب نمی‌آید. در عین حال نویسنده کتاب، این آثار را با جزئیات فراوان در کشورهای اسلامی مورد بحث قرار نداده است.

۳. *جامعه مدنی در جهان اسلام*: این اثر مجموعه‌ای از مقالات نویسندگان مختلف درباره جامعه مدنی در کشورهای اسلامی را گردآوری کرده است. مبانی تئوریک قوی و رویکرد دانشگاهی نویسندگان مقالات و به‌روز بودن محتوای مباحث، از نقاط قوت عمده کتاب است. یکی از نقاط قوت دیگر کتاب، تأکید بر ویژگی‌های کثرت‌گرایانه جوامع اسلامی و پرهیز از مدل‌های ساده انگارانه‌ای است که بعضاً در باب اسلام و جوامع اسلامی

در نظریه‌های شرق شناسانه مشاهده می‌شود. در این گونه نظریه‌ها، ویژگی‌ها و ساختارهای خاصی به جوامع اسلامی نسبت داده می‌شود که از جمله آنها می‌توان به ضعف شدید نیروهای اجتماعی و به طور کلی ضعف عناصر جامعه مدنی اشاره کرد. مقالات کتاب هم مباحث تئوریک درباره ویژگی‌های جامعه مدنی اسلامی را در بر می‌گیرد و هم به عناصر ویژگی‌های جامعه مدنی در چند کشور اسلامی شامل ایران، پاکستان و مغرب پرداخته است. با وجود غنای تئوریک مباحث کتاب، ضعف ترجمه اثر، ارتباط درست مخاطب با مطالب را با مشکل جدی مواجه می‌کند.

۴. کتاب وحدت جهان اسلام؛ چشم‌انداز آینده نوشته سید یحیی صفوی. این کتاب - چنان که خود مؤلف به آن اذعان دارد - تلاشی است نظری و تا اندازه‌ای کاربردی در زمینه تحقق آرمان وحدت میان کشورهای اسلامی که در حقیقت، انگیزه اصلی تألیف آن، فهم، تبیین و تولید محتوا درباره وحدت جهان اسلام است. کتاب در این راستا کانون‌های همگرایی و واگرایی در جهان اسلام را مورد توجه قرار داده است. از جمله کانون‌های همگرایی به همبستگی با ملت مظلوم فلسطین، همبستگی جوامع اسلامی در مقابله با قدرت‌های مستکبر و سلطه‌گر، همبستگی با حماسه مقاومت حزب-الله در جنگ ۳۳ روزه و حوادث بوسنی در دهه نوه میلادی اشاره شده است. نیز ذیل کانون‌های واگرایی به اختلاف‌های مذهبی و فرقه‌ای در جهان اسلام، اختلافات قومی، اختلاف‌های سیاسی، اختلاف‌های فرهنگی و اختلاف سطوح اقتصادی و درآمدی جوامع اسلامی پرداخته است.

در فصل پایانی کتاب، نویسنده با اتکا به مطالعات نظری انجام شده در فصل پیشین و نیز دانش آینده‌اندیشی در چارچوب نمونه ادراکی پیشنهادی، آینده پیشروی جهان اسلام را بررسی کرده است. در این فصل همچنین

آینده همگرایی فرهنگی، مذهبی، سیاسی، امنیتی و راهبردهای هر یک از این موارد و نیز چالش‌ها و فرصت‌های فرا روی این همگرایی‌های چهارگانه تشریح شده است.

۵. کتاب ارتش، کودتا، سیاست، بررسی تحلیلی- تطبیقی نقش ارتش در کشورهای اسلامی: این اثر همان گونه که از نام آن پیداست به بررسی جایگاه و آثار ارتش و نظامیان در سیاست در کشورهای جهان اسلام پرداخته است. محتوای کتاب در بررسی نقش ارتش در تحولات کشورهای اسلامی عمده‌تاً توصیفی است و نویسنده مبنای تئوریک ویژه‌ای را در بررسی عملکرد نظامیان در کشورهای اسلامی ارائه نکرده است. در واقع مباحث تئوریک کتاب عمده‌تاً همان مباحث تئوریک مربوط به نقش ارتش و نظامیان در کشورهای در حال توسعه است. در این حال کار شاخص کتاب این است که تلاش کرده این دیدگاه‌های نظری را در ارتباط با کشورهای اسلامی دارای تجربه حکومت نظامی به کار گیرد. تلاش بهروز عطایی فر، نویسنده کتاب در انسجام بخشیدن به مطالب و محتوای اثر، در خور توجه است این اثر در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده اما محتوا و منابع مورد استفاده در آن عمده‌تاً قدیمی‌تر است و به نظر می‌رسد که پایان‌نامه‌ای است که مدت‌ها پس از تصویب، با اندکی اصلاحات به چاپ رسیده است.
۶. احزاب در کشورهای اسلامی: این کتاب مجموعه‌ای از مقالات در ارتباط با ویژگی‌های احزاب سیاسی در چند کشور اسلامی را در بر می‌گیرد و توسط بنیاد دایره المعارف اسلامی ترجمه و به چاپ رسیده است. نویسندگان مقالات کتاب، شماری از اندیشمندان کشورهای اسلامی هستند. این کتاب همانند اثر پیشین، الگوی نظری ویژه‌ای را در بررسی احزاب سیاسی در کشورهای اسلامی ارائه نکرده است. در ضمن بخش عمده

مطالب کتاب به مطالعه موردی احزاب سیاسی در چند کشور اسلامی شامل ترکیه، جمهوری آذربایجان، کشورهای آسیای مرکزی، پاکستان و اندونزی اختصاص پیدا کرده است. فصل نخست کتاب، با عنوان حزب در کشورهای عربی را شاید بتوان تلاشی برای ارائه چارچوبی نظری برای مطالعه حزب در چارچوب جوامع اسلامی تلقی کرد هرچند که عمده مباحث این فصل نیز جنبه توصیفی و نه تئوریک دارند. سال انتشار اثر (۱۳۶۶) نیز از محتوای قدیمی مطالب کتاب حکایت دارد.

۷. کتاب «سازمان کنفرانس اسلامی، مسائل معاصر جهان اسلام» مجموعه‌ای از مقالات در ارتباط با همکاری و همگرایی کشورهای اسلامی در ارتباط با مسائل مختلف را در بر می‌گیرد. این مقالات توسط غلام سرور، اندیشمند پاکستانی گردآوری شده و موضوع محوری آنها زمینه‌ها، فرصت‌ها و موانع همکاری کشورهای اسلامی در چارچوب سازمان کنفرانس اسلامی است. عمده مقالات نیز به همکاری‌های اقتصادی و سیاسی میان کشورهای اسلامی پرداخته است. یکی از ویژگی‌های این اثر این است که نویسندگان آن با رویکردی آسیب شناسانه موانع گسترش همگرایی میان کشورهای اسلامی را بررسی کرده‌اند. یکی از راه‌حل‌های جالب توجهی که در این کتاب برای رفع این مشکل مورد بررسی قرار گرفته، اصلاح منشور سازمان کنفرانس اسلامی و گسترش حوزه اختیارات آن برای تصمیم‌گیری در حوزه‌های مختلف است. مقالات کتاب به لحاظ محتوا، داده‌ها و یافته‌ها در حوزه‌های مختلف همکاری میان کشورهای اسلامی، قابل توجه هستند. بررسی ریشه‌های تاریخی مشکلات کنونی کشورهای اسلامی و ترسیم چشم انداز آینده همکاری در جهان اسلام، از نقاط قوت دیگر کتاب به حساب

می‌آیند. البته سال انتشار کتاب (۱۹۹۷) حاکی از آن است که مطالب آن، مسائلی دهه نخست قرن بیست و یک در جهان اسلام را پوشش نمی‌دهد.

۸. ماکسیم رودینسون از جمله صاحب نظرانی است که مطالعات گسترده‌ای درباره رابطه اسلام و توسعه به انجام رسانده است. وی در اثری معروف به نام *اسلام و سرمایه داری* به بررسی این مسأله پرداخته که چرا سرمایه‌داری به شکلی بومی در کشورهای اسلامی پدیدار نشد. وی همچنین تلاش کرده تا این ادعا را بررسی کند که آیا اسلام با توسعه سرمایه داری مخالف است یا نه. در واقع رودینسون در این اثر، دیدگاه معروف وبر درباره رابطه اسلام و سرمایه داری را به نقد کشیده است. وبر معتقد است که اسلام قادر به تولید عقلانیت لازم برای توسعه سرمایه داری نبوده است. رودینسون برای این کار، عناصر آموزه‌های اقتصادی مطرح در قرآن و سنت مسلمانان را مطالعه کرده و به سنجش میان آموزه‌های مطرح شده و اقدام‌های عملی در جهان اسلام هم در دوره میانه و هم دوره معاصر پرداخته است. وی ضمن شناسایی برخی موارد ابهام در خود آموزه‌ها، فاصله میان دستورهای راهنما و اعمال و رفتارهای اقتصادی در دنیای مسلمانان را نشان داده است. وی با بررسی ایدئولوژی اسلامی از یک سو این پرسش را مطرح کرده که آیا این ایدئولوژی موافق توسعه سرمایه‌داری بوده و یا مخالف آن و در ضمن آیا ایدئولوژی اسلامی می‌توانسته یک مبنای آموزه‌ای نیرومند برای مقابله با سرمایه‌داری یا پشتیبانی از سوسیالیسم ایجاد کند یا خیر؟ پاسخ رودینسون به هر دو پرسش منفی است. وی سپس این ایده را مطرح کرده که خط سیر حرکت اقتصادی کشورهای اسلامی چه در گذشته و چه در حال را نمی‌توان به اسلام نسبت داد بلکه این خط سیر بیشتر محصول نیروهای اجتماعی تولید بوده است.

۹. گراهام فولر و ایان لسر در اثری به نام «حسن محاصره شدن؛ ژئوپولیتیک اسلام و غرب»^۱ تلاش کرده‌اند سرشت اختلاف‌های موجود میان جهان اسلام و غرب را با رجوع به تجربه‌های تاریخی میان این دو حوزه تمدنی بررسی کنند. نویسندگان کتاب برای این کار برداشت‌ها و شکوه‌های هر یک از دیگری را مورد مطالعه قرار داده‌اند. فولر و لسر ایده بروز جنگ و رقابت ایدئولوژیک و تمدنی میان اسلام و غرب را که از سوی افرادی همچون هانتینگتون و لوئیس مطرح شده نمی‌پذیرند. به عقیده آن‌ها، غرب نباید افزایش نقش اسلام در سیاست در کشورهای مسلمان را لزوماً به عنوان تهدیدی در برابر خود در نظر بگیرد. فولر و لسر از جمله اندیشمندان غربی هستند که ایده وجود یک اسلام سیاسی یکپارچه و تهدیدکننده علیه غرب را رد می‌کنند.

کتاب در تشریح این ایده به سه بخش تقسیم شده است. بخش نخست کتاب برداشت‌های تاریخی و روان‌شناختی هر یک از دو جهان اسلام و غرب از دیگری را تشریح کرده است. به اعتقاد نویسندگان کتاب بخش مهمی از برداشت‌های امروزی مسلمانان و غربیان از یکدیگر در این تجربه‌های تاریخی ریشه دارد. بخش دوم کتاب به مسائل و اختلاف‌های عملی موجود میان این دو جهان پرداخته است. کتاب مهمترین مسائل اختلاف برانگیز میان دو طرف را اموری همچون تروریسم، آوارگان، سیاست‌های عرضه نفت، مداخلات نظامی غرب در مناطق و کشورهای اسلامی، تکثیر سلاح و سیاست‌های تجاری ذکر کرده است. بخش سوم کتاب نیز به نقش دین در شکل‌دادن به روابط و مسائل موجود میان غرب و اسلام پرداخته است و در این ارتباط برداشت‌های غرب از اموری همچون جهاد در اسلام

و سرشت این آموزه‌ها در جهان اسلام را توضیح داده است. یکی از یافته‌هایی که کتاب بر آن انگشت گذاشته این است تجربه‌های موجود مسلمانان ساکن در غرب ممکن است نشانه خوبی برای سیر تحول جوامع اسلامی در آینده باشد و بنابراین غرب باید جوامع مسلمان ساکن در درون خود را بهتر بشناسد.

۱۰. کتاب سیاست در دنیای اسلام^۱ نوشته ایکلمن و پیسکاتوری. این اثر همان گونه که از نام آن پیداست به تشریح ویژگی‌ها و سرشت سیاست در کشورهای اسلامی در دوره معاصر پرداخته است. هدف عمده کتاب این بوده که مفاهیمی همچون سنت، قدرت در عرصه عمومی و خصوصی، قومیت، اعتراض و به طور کلی زبان و مفاهیم اصلی سیاست در بستر اندیشه و فرهنگ اسلامی را برای مخاطب غربی تشریح نماید. یکی از ویژگی‌های ممتاز کتاب این است که در تشریح این گونه مفاهیم و به طور کلی زبان سیاست در اسلام تنها به آثار اندیشمندان و رهبران اسلامی در حوزه‌های مختلف بسنده نکرده بلکه تلاش کرده با رویکردی جامعه‌شناسانه این گونه مفاهیم را در بستر جوامع اسلامی کنونی توضیح دهد. از ویژگی‌های دیگر کتاب تأکید بر ویژگی‌های نمادین زبان سیاست در اسلام و تأثیر پیچیده احکام اسلام بر عمل سیاسی در کشورهای اسلامی است. به طور کلی یکی از اهداف عمده کتاب این بوده که ضمن طرح الگوهای کلی از ویژگی‌های سیاست در جوامع اسلامی، تنوعات موجود در این زمینه را با رجوع به متغیرهای اجتماعی کشورهای اسلامی توضیح دهد. کتاب همچنین تلاش دارد مخاطب غربی را متقاعد سازد که اسلام و سنت‌های اسلامی در کشورهای اسلامی را می‌توان در بستر کلی کارکرد دین در جوامع انسانی

تحلیل و بررسی کرد و از این نظر اسلام ویژگی منحصر به فرد خاصی ندارد. فرضاً به تعبیر نویسندگان کتاب اسلام نه به شیوه غیر معمولی سرشت انقلابی دارد و نه به شکلی غیر مرسوم با ملی‌گرایی مخالفت می‌ورزد و نه تهدید ویژه‌ای در برابر غرب به حساب می‌آید.

۱۱. کتاب مشکل از کجا آغاز شد؟ این کتاب یکی از آثار معروف برنارد لوئیس درباره تمدن و جهان اسلام است و همان گونه که از نام آن پیداست وی تلاش کرده است علل زوال تمدن و فرهنگ اسلامی در دنیای معاصر را تشریح نماید. به طور کلی لوئیس در طیفی از اندیشمندان غربی جای دارد که با تأثیرپذیری از رویکردهای شرق‌شناسانه و دیگرسازی از اسلام برای غرب، به مطالعه شرایط کشورهای مسلمان می‌پردازند. رویکرد پیش گفته در این اثر مشهود است. لوئیس در این کتاب ابتدا تصویری در مجموع منصفانه از تمدن اسلامی در دوره اوج شکوفایی و بالندگی خود ارائه می‌کند و سپس مراحل زوال این تمدن و اوج‌گیری تمدن غرب را به تصویر می‌کشد.

لوئیس در این کتاب تأکید می‌ورزد که در دنیای امروز مسلمانان از گذشته پر عظمت خود آگاهند و از شرایط موجود خود احساس سرخوردگی و یأس می‌کنند. در این حال تلاش‌های کشورهای اسلامی برای بازسازی و نوسازی جوامع خود در حوزه‌های نظامی، اقتصادی و سیاسی چندان قرین موفقیت نبوده است. به گفته لوئیس این وضع سبب شده که واکنش‌های مختلفی در جهان اسلام بروز پیدا کند. شماری از این واکنش‌ها به مقصر قلمداد کردن دیگران و از جمله غرب روی آورده‌اند. به گفته لوئیس اسلام بنیادگرا در چنین فضایی رشد یافته است. با این حال وی معتقد است که جهان اسلام برای رهایی از مشکلات و عقب‌ماندگی‌های

کنونی جا در پای غرب بگذارد و به ویژه فرآورده‌های فرهنگی تمدن غربی همچون سکولاریسم، آزادی، دموکراسی و حقوق بشر را به طور کامل پذیرا گردد. این دیدگاه‌های لوئیس به شدت مورد انتقاد قرار گرفته و گروهی او را جزء اندیشمندانی همچون هانتینگتون و فوکویاما قلمداد کرده‌اند که پروژه دشمن تراشی برای غرب را پیش می‌برند.

۲۲. گزارش‌های تحلیلی ارگان‌های وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی: این اثر بخش مهمی از داده‌های خود درباره مسائل توسعه‌ای کشورهای اسلامی را از سازمان کنفرانس اسلامی و به ویژه مؤسسه موسوم به مرکز پژوهش‌های آماری اقتصادی و اجتماعی کشورهای اسلامی (Statistical Economic and Social Research Center for Islamic Countries (SESRI) به دست آورده است. این مؤسسه به همراه چند ارگان دیگر وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی به ویژه در سال‌های اخیر فعالیت‌های مطالعاتی خود را گسترش بخشیده‌اند و گزارش‌های متعددی را درباره جنبه‌های مختلف مسائل و مشکلات توسعه‌ای جهان اسلام منتشر کرده‌اند. کتاب حاضر حدود ۲۰ گزارش مطالعاتی این مراکز را در حوزه‌های مختلف مرتبط با کشورهای اسلامی همچون مسائل جامعه مدنی، صنعت گردشگری، وضعیت مصرف انرژی، رشد اقتصادی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و غیره مورد استفاده قرار داده است.

ب. سازمان‌دهی کتاب

این کتاب از یک مقدمه، شش فصل و یک نتیجه‌گیری در پایان کار تشکیل شده است. مقدمه چارچوب کلی بحث کتاب را معرفی می‌کند. فصل نخست کتاب به مباحث نظری درباره شیوه پیوند دین و توسعه در جوامع

انسانی می‌پردازد و نشان می‌دهد مقوله‌های دین، تمدن و توسعه، چه به لحاظ تاریخی و چه در دنیای امروز، پیوندهای پیچیده‌ای با یکدیگر داشته و دارند و در واقع می‌توان از نوعی رابطه مکمل میان آنها سخن گفت. این فصل همچنین به شماری از بحث‌های نظری درباره علل زوال تمدن اسلام، دیدگاه‌های مکاتب عمده توسعه درباره مسائل توسعه جهان اسلام و سرانجام دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان در این حوزه می‌پردازد.

فصل دوم کتاب به ویژگی‌های امروزی و پیشینه تاریخی جهان اسلام می‌پردازد و مجموعه‌ای از داده‌های عمده‌تاً توصیفی و تاریخی را درباره مختصات جغرافیایی، جمعیتی، اقلیمی، اقتصادی، فرهنگی و تاریخی سرزمین‌های اسلامی به مخاطب عرضه می‌کند. این فصل همچنین با رجوع به سیر تحول رویدادهای چند قرن گذشته در جهان اسلام و به ویژه شیوه تعامل آن با غرب، نشان می‌دهد که بسیاری از مشکلات و مسائل امروزی جهان اسلام از این پیشینه متأثر است.

فصل سوم کتاب به مسائل سیاست در جهان اسلام پرداخته است. این فصل تلاش می‌کند الگویی کلان برای فهم ویژگی‌های سیاست در کشورهای اسلامی ارائه کند و در این راه ویژه نقش اسلام را در شکل‌دادن به عناصر سیاست و روابط قدرت در جوامع اسلامی برجسته می‌نماید. این فصل به موارد تفاوت و تشابه سیاست در کشورهای اسلامی می‌پردازد و نشان می‌دهد نقاط اشتراک سیاست در کشورهای اسلامی آن اندازه زیاد است که بتوان از مقوله «سیاست در کشورهای اسلامی» سخن گفت. در واقع اسلام از راه تأثیرگذاری بر قواعد و هنجارهای کلان حوزه قدرت و تولید نمادها و زبان ویژه سیاست، الگوی ویژه‌ای از روابط قدرت را در کشورهای اسلامی شکل می‌دهد. فصل سوم کتاب برای تشریح این الگو، به نمودهای عمده آن

همچون جنبش‌های اسلامی و تشکل‌های جامعه مدنی متأثر از اسلام توجه نشان می‌دهد و ظرفیت‌های این گونه تشکل‌ها را در برخورد با مسائل توسعه‌ای جوامع اسلامی بررسی می‌کند.

فصل چهارم کتاب به مسائل توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورهای اسلامی می‌پردازد. این فصل با به کارگیری مجموعه‌ای از شاخص‌ها و متغیرها، وضعیت کنونی کشورهای اسلامی را در این عرصه با کشورهای در حال توسعه و پیشرفته جهان به دقت مقایسه می‌کند تا از این راه تصویری دقیق از سطوح توسعه اقتصادی و اجتماعی جهان اسلام به دست داده شود. این فصل با به کارگیری حدود ۲۰ شاخص مختلف در حوزه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، تفاوت کشورهای اسلامی را از نظر سطوح مختلف توسعه‌یافتگی در این حوزه‌ها نشان می‌دهد. این فصل همچنین موقعیت نامناسب کشورهای اسلامی را در زمینه زیرساخت‌های اقتصاد دانش بنیان به تصویر می‌کشد.

فصل پنجم کتاب، فرصت‌ها و زمینه‌های همکاری میان کشورهای اسلامی در حوزه‌های مختلف را بررسی می‌کند. این بررسی، پیشینه همکاری میان کشورهای اسلامی، دستاوردهای حاصل و مهمترین فرصت‌ها و موانع همگرایی در جهان اسلام را در بر می‌گیرد. این فصل سازمان کنفرانس اسلامی به عنوان مهمترین مجمع رایزنی و همکاری میان کشورهای اسلامی را از نظر ساختار و عملکرد آن بررسی می‌کند و حوزه‌های حرکت رو به جلو در همکاری‌ها و حوزه‌های در حال رکود از این نظر را شناسایی می‌نماید.

فصل ششم کتاب به مطالعه موردی تجربه توسعه در دو کشور مالزی و ترکیه پرداخته است. این گونه بحث‌ها از آن رو اهمیت دارد که مخاطب را

با پیچیدگی مقوله توسعه و منحصر به فرد بودن برخی از جنبه‌های آن در هر کشور آشنا می‌سازد. ضمن اینکه تجربه‌های موفق دو کشور اسلامی مالزی و ترکیه، می‌تواند درس‌های جالب توجهی برای دیگر کشورها در جهان اسلام در برداشته باشد. افزون بر این داستان توسعه مالزی و ترکیه، قابلیت‌های اسلام و جریان‌های اسلام گرا را در کمک به توسعه به خوبی نشان می‌دهد. در بخش نتیجه‌گیری پایانی نیز به مهمترین یافته‌های کتاب اشاره شده است.

www.ketab.ir